

ТУТРАКАНСКАТА ЕПОПЕЯ <i>Петър БОЙЧЕВ</i>	3	TUTRAKAN EPIC <i>Petar BOYCHEV</i>
ЗА НАЧАЛОТО НА ВИСШЕТО ВОЕННОМОРСКО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ <i>Асен КОЖУХАРОВ</i>	14	ABOUT THE FIRST STEPS OF THE HIGHER NAVAL EDUCATION IN BULGARIA <i>Asen KOZHUHAROV</i>
УСТАНОВЯВАНЕ НА РАЗУЗНАВАТЕЛНО СЪТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ САЩ И СССР ПРЕЗ 1944 г. <i>Йордан БАЕВ</i>	24	ESTABLISHMENT OF USA-USSR COOPERATION IN THE SPHERE OF INTELLIGENCE IN 1944 <i>Yordan BAEV</i>
КМЕТЪТ, БОРБАТА И СВОБОДАТА <i>Елена Христова ЧАЛГЪНОВА</i>	28	THE MAYOR, THE STRUGGLE, THE FREEDOM <i>Elena Hristova CHALGANOVA</i>
МИЛИЦИЯТА НА ВМРО В ПИРИНСКИЯ КРАЙ 1926-1934 г. <i>Ангел МАРИНКОВ</i>	39	THE MILITIA OF THE INTERNAL MACEDONIAN-EDIRNE ORGANIZATION IN THE PIRIN MOUNTAIN REGION, 1926-1934 <i>Angel MARINKOV</i>
ВОЕННАТА ПРОМИШЛЕННОСТ В УСЛОВИЯТА НА ВОЕННОВРЕМЕННА ОРГАНИЗАЦИЯ НА НАЦИОНАЛНОТО СТОПАНСТВО (1939-1944) <i>Светослав СПАСОВ</i>	43	THE MILITARY INDUSTRY IN THE CONDITIONS OF A WARTIME ORGANIZATION OF THE NATIONAL ECONOMY (1939-1944) <i>Svetoslav SPASOV</i>
НАГРАДИТЕ В ЗАКЛЮЧИТЕЛНИЯ ПЕРИОД НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1944-1945) <i>Тодор ПЕТРОВ</i>	50	THE AWARDS IN THE FINAL PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR (1944-1945) <i>Todor PETROV</i>
РЕЛИГИОЗНИ ТРАДИЦИИ В СРЪБСКАТА АРМИЯ 1839-1918 г. <i>Милян МИЛКИЧ</i>	57	RELIGIOUS TRADITIONS IN THE SERBIAN ARMY, 1839-1918 <i>Miljan MILKIC</i>
ПЪРВИТЕ ВЛАДЕТЕЛСКИ ЩАНДАРТИ НА КНЯЗЕТЕ АЛЕКСАНДЪР I И ФЕРДИНАНД I <i>Христо П. ДЕРМЕНДЖИЕВ</i>	66	THE FIRST RULERS' STANDARDS OF KNYAZ ALEXANDER I AND KNYAZ FERDINAND I <i>Hristo P. DERMENDZHIEV</i>
БАЛКАНСКАТА ВОЙНА 1912-1913 <i>Генерален щаб на германската армия Военноисторическа секция, 1914</i>	74	THE BALKAN WAR, 1912-1913 <i>General Staff of the German Army Military History Section, 1914</i>

РЕЛИГИОЗНИ ТРАДИЦИИ В СРЪБСКАТА АРМИЯ 1839–1918 г.

Милян МИЛКИЧ, капитан

Институт за стратегически изследвания

Министерство на отбраната на Република Сърбия

Утвърждаването на държавната самостоятелност и създаването на армия в Княжество Сърбия са процеси, които протичат успоредно с превръщането на Сръбската църква в автономна. На 29 май 1839 г.² въз основа на Конституцията от 1838 г. е приет първият военен закон – „Устройство на гарнизонната войска“, определящ основните положения във войската на Княжеството³. На 20 юни 1878 г. Берлинският конгрес обявява васалното на Османската империя Княжество Сърбия за независима държава, а на 22 февруари 1882 г. Сърбия е провъзгласена за кралство. На 20 октомври 1879 г. Светият синод на Цариградската патриаршия признава Сръбската църква за автокефална⁴.

През 1846 г. в Сърбия има 0,91 свещеници на хиляда вярващи, а през 1903 г. – 644 църкви, 49 параклиса, 53 манастира и 2 448 139 православни християни⁵. Според преброяването от 1910 г. към източноправославното вероизповедание принадлежат 2 881 220 души, или 98,6 % от населението, към мюсюлманското – 14 335 души, или 0,50 %, към католицизма – 8435 души, или 0,28 %, към юдейското – 5997, или 0,2 %, и към протестантското – 799, или 0,025 %⁶. В юридическо отношение Сръбската православна църква в Кралство Сърбия е държавна институция. Висшият църковен клир, преподавателите по вероучение и военните свещеници, членовете на църковните съдилища и работещите в тях чиновници са държавни служители и получават заплата от държавата. Останалите свещеници се издържат от дарения и църковни данъци, плащани от вярващите.

Поданиците на Княжество/Кралство Сърбия, които не изповядват традиционната източноправославна религия, имат еднакви права и задължения както останалите, което включва и задължителната военна служба. Според член 20 от Конституцията на Кралство Сърбия от 1888 г. нито един сръбски гражданин не може въз основа на своето вероизповедание да бъде освободен от военна повинност⁷. Управляващият владетел е покровител на всички признати вероизповедания в държавата, а конституцията гарантира свободно участие в обреди и ритуали, извършвани по каноните на вярата. Правата на религиозните малцинства са заложени във всички конституции на Княжество/Кралство Сърбия.

Религиозните потребности на служещите в сръбската армия, които принадлежат към мюсюлманското или

юдейското вероизповедание, са уредени в „Правила на службата“, както и в отделни наредби и заповеди. Въпросът за лицата, принадлежащи към католицизма, не е регламентиран във военните закони. Религиозните традиции намират приложение в сръбската армия чрез дейността на военните свещеници, обучението по религия във войската, използването на икони, както и при извършване на религиозни обреди, отбелязване на полкови и официални празници, полагане на клетва, освещаване на знаме. Във военните списания излизат публикации, свързани с необходимостта от спазване на религиозните традиции⁸.

Военни свещеници

Съществуването на военни свещеници е предвидено в „Устройство на гарнизонната войска“. Територията на Княжество Сърбия по онова време е разделена на 17 окръга (гарнизона) и при Главния щаб на гарнизоните има един военен свещеник. Това положение е залегнало в „Устройство на гарнизонната войска“ от 10 януари 1845 г.⁹ и „Закон за устройство на военния щаб на постоянната войска“ от 25 октомври 1862 г.¹⁰. В „Устройство на целокупната войска“ от 24 февруари 1876 г., определящо състава на командването във военно време, е указано, че при Главното командване има един военен владика, а при дивизионното и бригадното командване – по един военен свещеник¹¹. На 28 май 1876 г. въз основа на това „Устройство“ военният министър издава „Предписание за длъжностите на военните свещеници“ при Върховното командване, командването на дивизиите и командването на бригадите¹². Началник на цялото духовенство във войската е военният владика. Той е църковен настоятел при Върховното командване и отговаря за извършване на богослужения в частите според църковните правила и предписания. Във време на война е подчинен на началник-щаба на Върховното командване и следи за работата на всички свещеници в армията, чието задължение е да отслужват молитви, да насърчават войниците и да дават Свето Причастие на умиращите.

Задълженията и правата на дивизионния военен свещеник са същите, както и на военния владика, но в рамките на дивизията. След договаряне с командира на дивизията той определя дните и начина на извършване на церемо-

ниите, на които трябва да присъстват всички части: отбелязване на народни празници, прослава на спечелени битки, отслужване на панихида за загиналите.

Задълженията на военните свещеници, числящи се към бригадите, са определени преди всичко през време на война: преди атака да насърчават войниците, че с вярата в Бог ще победят, по време на марш да използват всяка възможност, за да вдъхнат сили на изнемошелите, в условията на лагерен живот да окуражават хората да издържат на оскъдицата и на останалите лишения, а по време на бойни действия да бъдат в превързочните пунктове, за да утешават ранените и дават причастие на умиращите.

Въз основа на „Закон за устройство на войската“ от 3 януари 1883 г. свещеническата служба в армията е определена като спомагателна наред с генералшабната, военносъдебната, медицинската, административната, военнотехническата, телеграфната, железопътната и пощенската¹³. В столицата има един военен протоиерей, който живее там и извършва църковни обреди за офицерския състав. В останалите гарнизони тази дейност се изпълнява от местни свещеници, на които се дава заплата от военния бюджет или им се плаща за всеки извършен обред. Според чл. 83 за военни свещеници в редовната войска, както и в първи и втори позив на резервната войска могат да бъдат назначавани калугери и свещеници, навършили 50-годишна възраст.

В „Устройство на целокупната войска“ от 31 януари 1883 г. подробно са определени местата на военните свещеници в редовната армия първи и втори позив¹⁴. При щаба на командването на армията и при щаба на дивизионното командване трябва да има по един военен протоиерей. На по-ниско ниво – щаб на пехотен полк, щаб на конен полк, щаб на артилерийски полк, щаб на планински артилерийски полк и щаб на планински полк, се предвижда по един военен свещеник. В частите втори позив е определен по един военен свещеник при щаб на пехотен полк, щаб на конен дивизион и щаб на артилерийски полк. Военните протоиереи са държавни чиновници, назначавани с указ от краля по предложение на военния министър. Могат да бъдат със звание майор или капитан. Въз основа на това разделение военният протоиерей получава заплата на офицер, както и полагащата му се годишна дажба дърва и парична добавка за домашен помощник. С измененията и допълненията на „Закон за устройство на войската“ от 31 март 1904 г. свещеническата служба е премахната, както и съществуването на постоянен военен свещеник¹⁵. Свещениците в армията могат да бъдат единствено на хонорар.

През Балканските войни 1912–1913 г. службата на военните свещеници се оглавява от чиновник по веро-

изповеданията. При щаба на всяка дивизия има военен протоиерей, а във всеки полк – полкови военен свещеник¹⁶. Военните свещеници, които участват в Балканските войни, остават в същите части и когато започва Първата световна война. Промяна в разпределението на военните свещеници в дивизиите на всичките три позива е извършена на 29 септември 1915 г. При възстановяването на сръбската армия на остров Корфу на 24 февруари 1916 г. Върховното командване извършва ново разпределение на военните свещеници¹⁷. В дивизиите са назначени 7 военни протоиереи, в пехотните полкове – 29 военни свещеници, в артилерийските полкове – 6 военни свещеници¹⁸. В зависимост от обстановката до края на войната те са изпращани и на други места, като младите свещеници са изпращани в бойните части, а по-възрастните – при командванията и в болниците.

Все още не разполагаме с пълни сведения за броя на свещениците в сръбската армия през Балканските и Първата световна война. Въз основа на архивен материал от военни източници можем да заключим, че през Първата

световна война в Моравската и във Вардарската дивизия има по 15 военни свещеници, в Шумадийската – 14, в Тимошката – 8, в Дунавската – 16, в Дринската – 13, или общо – 81 военни свещеници. Протоиерей Михаил И. Попович в книгата си „Историческата роля на сръбската църква за опазване на народността и формиране на държавата“, публикувана в Белград през 1933 г., пише, че в Първата балканска война участват 118 военни свещеници, във Втората балканска война – 140, а през Първата световна война – 192.

Религиозни обреди в армията

Военният закон от 31 октомври 1839 г. регламентира извършването на обреди в сръбската армия в съгласие с верските канони и определя задължителното присъствие на офицери и войници на Божествена служба¹⁹. В глава II член 8 на Закона е посочено, че във военните лагери тя се извършва според религиозните правила. Военните свещеници са длъжни с добрия си пример и думи да въздействат върху войниците, а за извършени провинения да отговарят пред духовния съд. По време на богослужение във военен лагер се забранява продажбата на каквото и да е, а при неспазване на това правило е предвидена парична глоба и отнемане на стоката на търговеца.

През време на Първата световна война, на 11 февруари 1916 г., гръцките църковни власти разрешават на сръбската армия, намираща на остров Корфу, да ползва гръцките църкви за извършване на богослужбна дейност²⁰. Въз основа на утвърден ред всяка неделя в Съборната църква и в църквите „Свети Спиридон“, „Свети Отци“, „Свети Иван“ и „Свети Таксорх“ се отслужва

Света литургия на сръбски език. Сръбските свещеници извършват панихиди, венчавки и опело в църквата „Свети Спиридон“. Със заповед на Върховното командване от 18 февруари 1916 г. до всички части е дадено указание за изпращане в църквите на войници, които могат да пеят, за да помагат по време на богослужение. На сръбската войска в Солун е предоставена църквата „Свети Сава“, а в Микра – „Свети Георги“. В зависимост от нуждите се използват и други църкви. Редовно се отслужват благодарствени молебени и помени, на които присъстват определен брой войници и офицери.

Почитането на традиционните религиозни ценности намира ярък израз в дните на тежки изпитания през Първата световна война. Като се опират на народните традиции и на примери от миналото за проявена храброст, свещениците събуждат чувства на национална гордост и в повечето случаи успяват да вдъхнат сили на войниците. Военният свещеник в 12-и пехотен полк на Дринската дивизия Светозар Ивошевич описва в дневника си как дори и в най-трудни моменти, свързани с нечия гибел, неговите църковни беседи възвръщат душевното равновесие²¹. Като разказва за поучението, което държи на 4 февруари 1917 г. след панихида за загиналите от полка, той споделя, че офицерите и войниците се оживили и изпитали вътрешно удовлетворение, а самият той поради силното възбуждане заспал едва около полунощ.

Празниците „Слава“ на командванията и учрежденията

От 14 януари 1888 г. започва отбелязването на полковите празници „Слава“ в сръбската армия²². Своя „Слава“ честват командванията на пехотата и конницата, които имат знаме; артилерийските полкове, бригади и батальони; инженерните батальони и самостоятелни полубатальони; Военната академия; военните училища; военният арсенал и военните барутни складове. За ден на „Славата“ е определяна важна дата, свързана със създаване на съответната част, спечелена победа и др. или с някой сръбски светец.

Целият ритуал на празника е регламентиран в документа „Предписание за честване на празниците „Слава“ в командванията и учрежденията“, утвърден с решение на военния министър от 6 април 1888 г.²³. Патрон на „славата“ е светецът, почитан от църквата на съответната дата, а домакин – командирът или началникът на учреждението. За религиозния ритуал трябва да се приготвят обреден хляб, восъчна свещ, варено жито и вино за преливане на питата, а преди това – да бъде извършен водосвет на канцелариите и войнишките спални помещения. За вечерното богослужение, предшествашо „Славата“, в храма се

носят свещ, тамян и зехтин. В празничния ден в църквата се отслужва тържествена Света литургия, на която присъстват командирът и офицерите от командването, както и определен брой войници. В „Предписанието“ е уточнено, че на свързаните с празника църковни ритуали присъстват представители на командването и на учрежденията от гарнизона, както и гости от цивилното население.

Разчупването на обредния хляб и благодарственият молебен се извършват в казармата или учреждението. При лошо време обредите се изпълняват в специално определени за това помещения. Ако част от командването не е в гарнизона, церемонията по разчупване на питата е там, където е командирът, което съответства на православния сръбски обичай „Кръстна слава“.

Войниците, които не присъстват на богослужението в църквата, се построяват в казармата по височина в разгърнат строй или колона за посрещане на домакина на празника и гостите. След края на церемонията по посрещането пред частите се поставя маса, върху която има

обреден хляб, жито, свещ и вино. Свещеникът е обърнат на изток, а пред него е полковото знаме. Вляво от знамето се намира домакинът на тържеството, а зад знамето, построени в една редица – офицерите от командването, което чества своя празник. Зад свещеника е мястото на гостите. При наличие на военна музика, тя трябва да е по средата в разгърнат строй или в колона на десния фланг²⁴.

Преди началото на благодарствения молебен дежурният офицер командва „Мирно!“, музиката свири „Повестка“, след което се подават командите „За молитва!“ и „Шапки долу!“. Музиката изпълнява „Молитва“ и започват благодарствения молебен и молитвата. Следващата

част от ритуала е разчупване на обредния хляб от командира, един старши подофицер и един редник. След това музиката свири „Отбой“ (свободно), дежурният офицер подава команда „При нозе!“, а офицерите отиват в строя по местата си.

След като приключи религиозният обред, свързан с празника „Слава“, командирът (домакин на „Славата“) произнася слово за значението на този обичай за сръбския народ и за историята на датата, на която полкът го отбелязва. Поздравява подчинените си с празника и завършва с думите „Да живее Кралят и неговият Дом!“, на което войниците три пъти отговарят „Да живее!“. Следват команди „На рамо!“ и „За почест!“, а след това се изпълнява химнът²⁵. В края на церемонията военната част преминава в тържествен марш покрай командирите и гостите, след което се освобождава. Командирът кани свещеника и гостите в канцеларията си или в някое друго помещение, за да ги почерпи и да приеме

поздравленията им²⁶. В този ден войниците с юдейско и ислямско вероизповедание получават полагащия им се порцион в пари²⁷.

Празничният обяд е общ за войниците, командването и всички офицери и на него командирът вдига няколко тоста. При тост за „Славата Божия“ войниците пеят песента „Слава тебе, Господи“, при тост за краля – химна, при тост за войската – военна песен, а при тост за командира – народна песен. След като приключи обядът, войниците са свободни от гарнизонна служба.

В хода на Балканските войни и на Първата световна война полковете празнуват своята „Слава“ тогава, когато условията на фронта го позволяват²⁸.

Отбелязване на официалните празници

При честванията на официални празници в Княжество/Кралство Сърбия активно участие взема и войската²⁹. Нова Година, Богоявление, Свети Сава, първият ден на Великден, Гергьовден, Възнесение Господне, Свети Дух, Свети Петър и Павел, Успение Богородично, Свети Димитър, Видовден, 22 февруари – Ден на независимостта и провъзгласяване на кралството, Никулден и първият ден на Коледа са дати, които с малки изключения са отбелязвани като официални празници в Сърбия³⁰.

На 14 март 1884 г. е приет Указ, който регламентира начина на честване на народните и официалните празници³¹. В празничния ден кралят, кралицата, председателят на Министерския съвет, представители на частите и на полковите окръжни командвания приемат поздравления от държавните и общинските власти и органи, след което се провежда военен парад, последван от богослужение. Войниците, взели участие в парада, посрещат представителите на държавната и военната власт при влизане и на излизане от църквата³². Докато трае литургията, войниците се намират пред храма в положение „свободно“. По време на четенето на Светото евангелие, при изнасяне на Светите тайни, когато се пеят „Достойно ест“, „Молим ти се, Боже наш!“ и „Многолетствие“, командващият парада подава командите „Мирно!“, „На рамо!“ и „Саби вън!“, а по време на молитвата – командата „Шапки долу!“. След края на тези части от литургията войниците отново са в положение „свободно“. Когато богослужението приключи и официалните лица си заминават, войниците изчакват всички да се разотидат и едва тогава могат да бъдат освободени. Офицерите, които са извън строя или не са заети с гарнизонна или друга служба, са длъжни да бъдат в църквата.

Армията участва и в тържества, с които се отбелязват годишнини от значими исторически събития: през 1889 г. – петстотин години от Косовската битка³³, на 13 февруари 1899 г. – 700 години от смъртта на св. Симеон Мироточец, на 14 февруари 1904 г. – 100 години от Първото сръбско въстание. Войската присъства при връчване на кралските дарове на руския кораб „Александър I“ в деня на светите братя Кирил и Методий през 1898 г., при коронясването на крал Петър на 8 септември

1904 г.³⁴ и на неговото миропомазване на 27 септември 1904 г. в манастира Жича³⁵.

Войската взема участие в църковния парад на Богоявление. От всеки полк със свои знаме и музика и от всеки род войска в даден гарнизон се определят за участие по една рота, ескадрон, батарея и по едно отделение. Те се построяват в определен ред там, където ще бъде извършен водосветът. На фланга, откъдето ще дойде църковната процесия, са музиката и знамената, следват пехотата, инженерната част, конницата, артилерията и останалите отделения. По време на ритуала войниците изпълняват същите команди както пред храма по време на богослужение. При четене на Светото евангелие, „Велик си, Господи“, при „Многолетствие“ и когато свещеникът поръсва войската и знамената, командирът подава командите „На рамо!“, „Саби вън!“, „За молитва“ и „Шапки долу!“³⁶.

През време на Първата световна война празничните дни се отбелязват в зависимост от обстановката. На 1 април 1916 г. военният министър полковник Божидар Терзич издава заповед във връзка с полагащия се порцион по време на Великденския пост и на самия Великден³⁷. Взето е решение войниците да постят една седмица преди Великден. Със заповед на началник-щаба на Върховното командване генерал Бойович от 17 май 1917 г., личният състав от всички отдели на Върховното командване е освободен от служебни задължения всяка неделя следобед и през празниците, като това време е предоставено за почивка³⁸. Традиционните християнски празници – Коледа и Великден, както и основните празници на другите вероизповедания в сръбската армия, се отбелязват, почти без изключение, през всяка година на войната³⁹.

Обучението по религия във войската

Часовете по вероучение в армията предоставят на сръбските войници възможност да се запознаят с основните правила на християнската вяра. На 23 януари 1889 г. военният министър генерал Коста С. Протич приема „Решение за въвеждане на часове по вероучение“⁴⁰. През първата година обучението се провежда през ноември, декември и януари. Новобранците, които отбиват съкратена военна служба от пет месеца, се обучават за срок от един месец. Преподавателите са военни свещеници, които работят без заплащане. В гарнизони, в които няма военни свещеници, тази дейност се изпълнява от енорийски свещеници, на които се изплаща месечно възнаграждение. Часовете обхващат основните знания за християнството: значението на кръстния знак, обяснение и изучаване на молитвите „Символ на вярата“ и „Отче наш“ и на „Десет Божии заповеди“. В гарнизоните Белград, Ниш и Крагуевац вероучението се преподава от двама свещеници, а в останалите 24 гарнизона – от един.

В плана за обучение на кадровия състав от пехотата през 1905 г. са предвидени часове по най-необходимите основи на вярата – религиозния смисъл на военната клетва, ролята на управляващия владетел като Божии защитник на земята, мястото на военните и другите власти

от гледна точка на религията и значението на кръста и Причастието⁴¹. В преподаването са включени и общи правила за поведението на войниците в местата за бого-служебна дейност.

Часове по вероучение са включени в подофицерските училища и във висшето и средното училище на Военната академия. През 1905 г. в артилерийското подофицерско училище в рамките на обучението по теория са проведени два курса по вероучение⁴². През същата година приемният изпит за висшето училище на Военната академия съдържа въпроси от Основи на религията и Основни познания за религиозните общности в Сърбия⁴³. Преподаването на вероучение в средното училище на Военната академия е премахнато на 2 юли 1905 г.⁴⁴. През време на Балканските и Първата световна война обучението по религия е извършвано чрез поученията и беседите на свещениците.

Религиозни основи на клетвата

Според Православната църква клетва има тогава, „когато някой се заклева в името Божие, че онова, което изрича, е истина, или че ще изпълни онова, което обещава“⁴⁵. По своята същност клетвата е религиозен израз на най-дълбоко уважение към Бог. Не може да има клетва, ако в нея липсва религиозният момент – в началото с призоваването на Бог за свидетел и в края със споменаването на Бог като съдия, ако клетвата бъде нарушена.

Военният закон от октомври 1839 г. е първият официален документ, в който се говори за полагане на клетва в модерната сръбска армия⁴⁶. В първа глава на закона е определен начинът за полагане на клетвата и е даден нейният текст⁴⁷. В зависимост от званието начинът на полагане на клетвата е различен. Офицерите от подпоручик до полковник се заклеват, като поставят лявата си ръка върху Евангелието, а дясната със събрани три пръста вдигат на височината на дясното си око. Подофицерите и обикновените войници застават пред Евангелието, вдигат дясната си ръка и изговарят текста на клетвата. Клетвата се полага пред разгънато знаме, а след изговаряне на текста следва прекръстване и целуване на Евангелието. Ритуалът на клетвата се изпълнява от военен свещеник. В гарнизоните, където няма военни свещеници, клетвата на войниците се извършва от енорийски свещеник⁴⁸. Целият обред на клетвата включва водосвет, поучение, което свещеникът изнася на войниците, и самия акт на заклеването.

Освещаване на знаме

В армията на Княжество/Кралство Сърбия знамето е освещавано от свещеник и почитано като светиня. В служебните правилници то е определено като най-святото нещо, „дарено от краля и осветено от Бога“. Пред знамето се полага клетва, а в бой се пази с цената на живота. Задължение на свещениците е, ако на път или във военен лагер срещнат военна знаме, да го благословят, а дяко-

ните и обикновените монаси при същите обстоятелства трябва да станат и да се поклонят на знамето⁴⁹.

Новите знамена винаги се освещават на някоя поляна. Масата, на която ще бъде извършен обредът, се поставя на десетина крачки пред построените части така, че свещеникът да е обърнат с лице към войската. Знаменосец, съпровождан от адютант, донася знамето, което трябва да бъде осветено, и застава на една крачка от масата. В армията не се отдава чест на знаме, което не е осветено. След като командирът отдаде команда „Мирно!“, адютантът чете Указ и кралския диплом, с който се дарява знамето. Музиката свири „Повестка“ и след командата „Шапки долу!“ ритуалът започва. В края на религиозната служба музиката свири „Молитва“, а свещеникът поръсва знамето и частите. Следва команда „За почест!“ и докато музиката изпълнява „За почест“, осветеното знаме се отнася в строя, придружено от командира и адютанта, след което се изстрелват почетни салюти.

В края на ритуала свещеникът говори за значението на знамето. Изтъква ролята му за повдигане на духа и достойнството, както и за опазване и укрепване на вярата. По повод на освещаване на знаме на 26 април 1870 г. митрополит Михаило съветва войниците и офицерите: „...като гледате светия кръст на знамето – символ на вярата ни, запазила името и народа сръбски, никога не забравяйте, че тя повдига духа, вдъхва надежда и дава сили на човек да пролее кръвта си за нея, Господаря и отечеството, че голямо е значението ѝ войникът да не предаде знамето, в което пред Бога и народа тържествено се кълне. Смирение, набожност и вяроност са качества, които красят добрия и храбър войник и го крепят да издържи трудностите“⁵⁰.

Използване на икони в казармите

На основание на Заповед на военния министър от 26 юни 1888 г. всички командвания и учреждения са длъжни да имат в канцелариите си икона на своя патрон⁵¹. В заповедта е указан срокът за набавянето им, който изтича в края на август 1888 г. Получаването на икони става чрез заявка до Военното министерство. Предписание за използването им е дадено с решение на военния министър от

21 август 1899 г.⁵². В него се уточнява, че иконите трябва да се поставят във войнишките помещения и в канцелариите на командването. Предоставени са определен брой икони и кандила за помещенията на всяко командване и учреждение⁵³. Икони получават и някои църкви, използвани от армията за богослужерна дейност. На църквата „Свети Илия“ в Баница и на манастира „Света Петка“ в Сичево са дадени по 5 икони на Иисус Христос и по 5 икони на Богородица.

Иконите се поставят върху източна стена на подходяща височина. Кандилата висят пред тях и се палят всяка събота вечер и всяка неделя, в навечерието и по време на Никулден, Богоявление, Свети Сава, деня на провъзгласяването на Сърбия за кралство, Велики петък (Разпети петък), Спасовден, Видовден, рождения ден на краля, Преображение, Въведение Богородично, Коледа и празника „Слава“ на командванията и учрежденията. В навечерието на патронния празник кандилата се палят по време на вечерна служба, а в празничния ден – по време на литургия. Разходите за фитили и зехтин са от средствата, предвидени за закупуване на канцеларски материали.

Другите вероизповедания в сръбската армия

От 30 април 1880 г. на кадровите войници с юдейско вероизповедание, служещи в редовната армия, се разрешава да ползват домашен отпуск през време на религиозни празници⁵⁴. На 4 април 1897 г. по молба на еврейската църковно-училищна община в Белград заповедта е разширена и тя вече се отнася и за наборниците от редовната и двата позива на резервната войска⁵⁵. В „Правила на службата“ от 1901 е указано, че на изповядващите друга вяра е позволено да посещават съответните места за богослужение и че се освобождават от военни задължения по време на техните религиозни празници⁵⁶. От началото на 1910 г. всички новобранци с мюсюлманско вероизповедание се изпращат в гарнизони, в които процентно мюсюлманите са повече и където има джамия. Новобранците от Нишки, Врански, Пиротски и Топлички окръг отбиват военната си служба в командванията на Нишкия гарнизон, а останалите – в Белградския гарни-

зон⁵⁷. Командирите имат право да разрешават отпуск в зависимост от обстановката.

Важен елемент от уважаването на верските различия е и въпросът за прехраната. Дълго време той е решаван от всеки гарнизон поотделно, докато не зачестяват исканията от страна на командирите за уреждане на положението със законов акт. В тази връзка на 3 февруари 1884 г. Военното министерство издава заповед, според която порционът на военнослужещите с различна вяра се изплаща в пари⁵⁸. През 1894 г. заповедта е внесена в „Изменения и допълнения на I част от правилата за парично снабдяване“ и в „Правила за снабдяване с храна“⁵⁹.

През Първата световна война в сръбската армия има мюсюлмански духовници – имами, които се грижат за религиозните нужди на войниците с ислямско вероизповедание и получават заплата за това. Имамът при 2-ри пехотен полк на Дринската дивизия Мехмед Хашимич получава възнаграждение чак до 20 май 1919 г.⁶⁰.

През време на Първата световна война на войниците с ислямско и юдейско вероизповедание е дадена възможност да отбелязват своите религиозни празници. На 17 юни 1916 г. началник-щабът на Върховното командване генерал Бойович издава заповед, отнасяща се до войниците с ислямско вероизповедание – през време на Рамазана да бъдат освободени за един месец от дежурства, поддържане на вътрешния ред, помощни дейности и даване на караул, а през трите дни на празника Байрам, да бъдат освободени от всякаква работа⁶¹. Със заповед на началник-щаба на Върховното командване генерал Бойович от 28 май 1918 г. всички военни части и учреждения са уведомени за началото на Рамазана⁶². В зависимост от обстоятелствата командирите трябва да осигурят на войниците мохамедани свободно време за посещаване на джамии.

На 17 май 1916 г. председателят на еврейската църковно-училищна община в Ниш равин Исак И. Берак в качеството си на представител на главния равин на Кралство Сърбия изпраща от Атина писмо до началник-щаба на Върховното командване, в което го уведомява за предстоящия на 25 и 26 май еврейски празник Шавуот (дарението на Закона)⁶³. Писмото съдържа молба относно даване на отпуск от два дни на всички войници евреи, за да „отпразнуват този свят празник сред солунските съграждани.“ На 23 май 1916 г. началник-щабът на Върховното командване генерал Бойович издава заповед за освобождаване на войниците с юдейско вероизповедание от всякаква работа и задължения на 24 и 25 май във връзка с еврейския празник⁶⁴. Разрешава на тези, които желаят, да присъстват на религиозната служба в синагогата в Солун.

На 6 септември 1916 г. главният равинат в Солун изпраща писмо до началник-щаба на Върховното командване генерал Бойович, с което го моли да разреши на войниците с юдейско вероизповедание да присъстват на религиозните служби в синагогата в Солун по време на големите еврейски празници през септември и октомври⁶⁵. В писмото се изброяват празниците и в кои дни се отбелязват. В същия ден писмо до Върхов-

ното командване изпраща и представителят на главния равин на Кралство Сърбия Исак И. Берак⁶⁶. Той моли да се разреши на войниците евреи да отидат в Солун за празника Рош Ашана (Нова Година) на 15 и 16 септември и за Йом Кипур (Голямата прошка) на 24 септември. Поради обстановката на фронта и състоянието на сръбските части в този момент началник-щабът на Върховното командване не разрешава на войниците да бъдат в Солун през септември и октомври⁶⁷.

На 3 март 1917 г. главният равин Й. Меир изпраща от Солун писмо до Върховното командване с молба да бъдат освободени войниците с юдейско вероизповедание, за да дойдат в Солун за празника Пасха, който трае от обед на 24 март до вечерта на 1 април⁶⁸. Той припомня, че предишната година това е било възможно, и се надява, че ще бъдат пуснати в Солун, ако не за целия период, поне за първите два дни на празника. На 5 март 1917 г. еврейският военен свещеник при сръбската комендатура в Солун Шалам Русо се обръща с подобно искане към местната комендатура в Солун⁶⁹. Той моли да бъде разрешено на „сърбите с юдейско вероизповедание“ да отсъстват от частите си за Пасха в периода от 24 март до 1 април, а ако това не е възможно, поне да бъдат освободени от всякакви задължения. В отговор на двете молби на 14 март 1917 г. началник-щабът на върховното командване генерал Петър Бойович издава заповед. В нея е указано, че в зависимост от обстановката началниците от командванията и учрежденията в Солун, Микра и Зейтинлък могат да разрешат на войниците с еврейско вероизповедание да прекарат цялото време на празника Пасха в Солун⁷⁰. За войниците, намиращи се извън тези селища, е предвидено да бъдат освободени от военна служба. На 1 март 1918 г. преди Пасха, която се празнува от 14 март до 23 март, началник-щабът на Върховното командване генерал Бойович издава подобна заповед⁷¹. Тя дава възможност на всички войници и офицери с юдейско вероизповедание да отбележат празника в съответствие с религиозните обреди. Солунският равинат осигурява настаняването и прехраната на войниците от командванията и учрежденията в Солун, Зейтинлък и Микра, а тези от останалите командвания и учреждения са освобождавани от военна служба в зависимост от обстановката.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Регламентирането на въпросите, свързани с традиционните ценности и обичаи на религиозните общности в армията, е едно от главните условия за създаване на стабилна военна организация и предпоставка за осъществяване на освободителните стремежи на сръбския народ. Чрез Конституцията, законите и наредбите в Княжество/Кралство Сърбия е определен начинът на извършване на религиозни ритуали в армията. Изразител на традициите на различните вероизповедания в

сръбската войска през периода от 1839 г. до 1918 г. са военните свещеници. Те се явяват посредници между представителите на различните верски общности в армията и военните власти.

В „Правила на службата“ военната клетва и военното знаме са определени като най-големи светини, неотделими от религиозните чувства. Клетвата е най-възвишеното и тържествено обвързване в името на Бог, а знамето – най-голямата светиня, пред която войникът се е заклел, че няма никога да я изостави или предаде. Тълкуването на понятието „вяра“ и необходимостта от уважаване на религиозните чувства заемат отделна глава в „Правила на службата“. Тези, които показват неуважение към своята вяра и оскверняват църковни предмети, подлежат на съдебна отговорност. Въвеждането на часове по вероучение е израз на необходимостта от уважаване на вярата и народните традиции. Това с особена сила се отнася за армията, където всички ценности на религията намират най-пълнен израз. Военната клетва има подчертан религиозен елемент и същевременно възвеличава най-важните военни и държавни символи. Съдържанието ѝ обединява любовта към Бога и отечеството и задължава войника да уважава своите командири. Осветеното знаме пробужда духа му и го подтиква към храброст. То винаги е изтъквано като символ на победата и силата. Решенията на сръбските държавни и военни власти за регламентиране на правата на религиозните малцинства в Княжество/Кралство Сърбия удовлетворяват представителите на всички религиозни общности.

Извършването на църковни обреди в казармите и военните лагери, използването на икони, освещаване-

то на знамена, полагането на клетва, отбелязването на официални и полкови празници представляват конкретен израз на традициите на всички признати религии. Традиционното източноправославно вероизповедание е застъпено в сръбската армия в по-голяма степен, отколкото останалите вероизповедания. Това се обяснява с факта, че болшинството от населението на Сърбия принадлежи към източноправославната вяра. Също така трябва да се има предвид и историческият момент, за който говорим. Съществуването на официална религия присъства в законодателствата на големите европейски държави през XIX в. В Австро-Унгария такава е римокатолическата религия, а в Османската империя принадлежността към исляма е гаранция за получаване на граждански права.

Превод от сръбски език
Лилия Криворова

Бележки:

¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918 г.*, књига 1, Београд, 1989, с. 223. С конкордат од септември 1831 г. Вселенският патриарх дава на Сърбия право на автономна църква със символична зависимост од Вселенската патриаршија.

² Всички дати в текста, отнасящи се за период преди јануари 1919 г., са според Јулианският (стариј календар). Григорианският календар е приет официјално в Кралството на сърби, хрвати и словенци със Закон о изједначавању старог и новог календара, Службене новине број 1 од 12 јануара 1919. године.

³ Устроение гарнизоне војске, у Београду 29 маја 1839. године; Сборник закона и уредаба и уредбени указа издатих у Кнежевству Србском од времена обнародованог устава земаљског (13. фебруара 1839. до априла месеца 1840. године), у Београду, 1840, стр. 58. За формирането и модернизацијата на сръбската армия виж: Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007.

⁴ Др Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, књига 2, Београд, 1991, с. 381–384. След създаване на обща држава на сърби, хрвати и словенци през 1918 г., Сръбската църква се обединява на 12 јуни 1920 г., като присъединява всички православни епархии и става единна на цялата територија на новото кралство. Од този момент официјалното название на црквата е Сръбска православна църква.

⁵ Гласник православне цркве у Краљевини Србији, I, 1905, с. 78 и 3, 1905, с. 265.

⁶ Радош Љушић, *Историја српске државности*, књига II, Нови Сад, 2001, с. 35.

⁷ Конституцијата на Кралство Сърбия е приета на 22 декември 1888 г. од Великата народна скупштина, свикана през декември 1888 г., Државна штампарија, Београд, 1888.

⁸ По-подробно за ова виж: Миљан Милкић, *Неколико проблема верског живота у војсци као теме текстова у часопису „Ратник“ (1879–1941)*, Војноисторијски гласник, 1–2/2001, с. 76–79.

⁹ Устроение гарнизоног воинства, 10. јануара 1845. године, у Београду; Сборник закона и уредаба и уредбени указа издатих у Кнежевству Србском од времена обнародованог устава земаљског

од 1. јануара 1845. до конца декемвриа 1846. године, књига 3, у Београду, 1847, с. 1.

¹⁰ Сборник закона и уредаба и уредбени указа издатих у Кнежевству Србском од времена обнародованог устава земаљског, књига 15, Београд, 1863, с. 227.

¹¹ Сборник закона и уредаба и уредбени указа издатих у Кнежевству Србском од времена обнародованог устава земаљског, издатих 1876, Београд, 1881, с. 61.

¹² Пропис Бр.955, Сборник закона и уредаба и уредбени указа издатих у Кнежевству Србском од времена обнародованог устава земаљског, издатих 1876, Београд, 1881, с. 447.

¹³ Службени војни лист 1883, с. 1–28.

¹⁴ ФН 602, Службени војни лист 1883, с. 169.

¹⁵ Закон о устројству војске са изменама и допунама од 31. марта 1904. године, Београд, 1904, чланови 4 и 64.

¹⁶ Протојереј Михаило И. Поповић, *Историјска улога српске цркве у очувању народности и стварању државе*, Београд, 1933. За свецениците на Сръбската църква в Балканските войни виж: др Предраг Пузовић, *Улога Цркве и свештенства у Балканским ратовима, в Деведесет година од стварања Балканског савеза*, Београд, 2003.

¹⁷ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 263, фасцикла 6, документ 4/7. Архив Војноисторијског института, Пописник 5, кутија 10, фасцикла 2, документ 34.

¹⁸ Архив Војноисторијског института, Пописник 5, кутија 10, фасцикла 6, документ 26.

¹⁹ Закон воени од 31. октобра 1839, Сборник закона и уредаба и уредбени указа издатих у Кнежевству Србском од времена обнародованог устава земаљског (13. фебруара 1839. до априла месеца 1840. године), у Београду, 1840, с. 132.

²⁰ Архив Војноисторијског института, Пописник 5, кутија 10, фасцикла 2, документ 21. Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 264, фасцикла 9, документ 11/6.

²¹ Дневник Светозара Ивошевића у рукопису, страна 32: Архив Шумадије у Крагујевцу, збирка варија, фонд Светозара Ивошевића.

²² Наређење ФБр 330; Службени војни лист 1888. годину, стр. 33. Повече за полковите празници виж: Миљан Милкић, *Специфичности верског живота у војсци Кнежевине-Краљевине Србије*, Војно дело, 1–2003, с. 168–184.

²³ Службени војни лист 1888, с. 445–448.

²⁴ С цел уеднаквавање на изтълнението на този ритуал на 25 май 1908 г. военният министър Степа Степанович заповядва домаќинът на тържеството да биде с лице към свеценика, вјасно од свеценика да се намира стариј подофицер, а вјасно – редник или младиш подофицер; Ф/АБр. 3964, Службени војни лист 1908, с. 291–292.

²⁵ Първиот официјален сръбски химн е „Божја правда“. Става такъв на 22 февруари 1882 г. на церемонијата за провјетзгласавање на Милан Обреновић за крал; Milivoje Pavlović, *Knjiga o himni: jugoslovenski narodi i himni i himna među narodima*, Nova knjiga, Beograd, 1986, str. 165.

²⁶ Честването на военната „Слава“ е придружено със съответстващи на празника храна и напитки. По случај празничниј ден порционът на възпитаниците од Военната академија е увеличен три пати в сравнение с всекидневната дажба; Наређење Е/ПБр 4180 од 4. септембра 1888. године; Службени војни лист 1888, стр. 1039. Од 19 февруари 1893 г. всеки полк, којто празнува „Слава“, получава увеличен порцион с 300 г. месо и 0,75 децилитра ракия или 1,5 децилитра вино; Пропис Е/ПБр 902; Службени војни лист 1893, с. 193.

²⁷ Е/Бр 7318; Службени војни лист 1894, с. 1317–1319.

²⁸ На 8 јули 1917 г. шабџи на 13 пехотен полк „Хайдут Велко“ уредувава всички части, че полкът отбелязва своя празник на 18 јули, а богослужението и разчупването на питата ще бъдат същия ден в шаба на полка във време, съобразено с бойната обстановка на фронта. Службени војни лист 1917, с. 195–196.

²⁹ Повече за отбелязването на официални и религиозни празници виж: Милан Милкић, Државни и верски празници у војсци Кнежевине и Краљевине Србије, Војноисторијски гласник, 1–2/2007, с. 7–20.

³⁰ За датите, чествани в Србија като официални празници, виж: Радош Љушић, Историја српске државности, књига II, Нови Сад, 2001, с. 95; Зборник закона и уредаба и уредбени указа издатих у Кнежевству Србском од 5. јула до 28. октобра 1878. године, књига 33, Београд 1883, с. 91; Зборник закона и уредаба и уредбени указа издатих у Кнежевству Србском од 20. јула 1882. до 19. фебруара 1883. године, књига 38, Београд, 1883, с. 451; Службени војни лист 1914, с. 405.

³¹ Службени војни лист 1884, с. 361–364.

³² Правила службе, I део, Београд, 1901. В членове 302-и-319-и е разјаснен начинът на провеждане на военен парад във врска с официални и църковни празници.

³³ Службени војни лист 1889, с. 581–584.

³⁴ Службени војни лист 1904, с. 635–636.

³⁵ Обавештање из канцеларије председника Министарског савета, Службени војни лист 1904, с. 707–708.

³⁶ Правила службе, I део, Београд, 1901, члан 316 до 336.

³⁷ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 427, фасцикла 2, документ 1/137.

³⁸ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 391, фасцикла 1, документ 3/5.

³⁹ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 383, фасцикла 6, документ 26.

⁴⁰ Решење Ф/Бр. 335; Службени војни лист 1889, с. 87–88.

⁴¹ Решење ИПБр. 141; Службени војни лист 1905, с. 278.

⁴² Решење ИПБр. 170; Службени војни лист 1905, с. 261.

⁴³ Пријемни испит за Вишу школу војне академије, Службени војни лист 1905, с. 226.

⁴⁴ Ф/Бр. 5037; Службени војни лист 1905, с. 506.

⁴⁵ Свештеник Ж. Миловановић, О светињи заклетве и како се она врши, Хришћански весник, 11 и 12, 1888, с. 877.

⁴⁶ Закон воени донет 31. октобра 1839. године, Сборник закона... (од 13. фебруара 1839. до априла 1840. године), Београд, 1840.

⁴⁷ Текстът на клетвата гласи: „Аз... заклевам се пред Бога Всемогъщ да служба на нашето отечество Србија чесно и предано; да му бъда верен и полезен с цялата си душа и сърце; да го пазя и отбранявам от всеки неприятел до последна капка кръв; да зачитам Конституцията на страната и да бъда верен на Княза Србски; да слушам и точно да изпълнявам заповедите на вишестоящите началници и командири и никога да не им противореча; да бъда смел воин денем и ноцем, в мир и в бой; никога да не предавам знамето и винаги да спазвам и доброволно да изпълнявам военните закони; винаги да се държа така, както подобава на истински верен и храбър србски воин, както чесно и почтено живея, така и славно да умра. Тогава и Бог ще бъде с мен.“

⁴⁸ Објашњење Ф/Бр. 1538 од 20. фебруара 1911. године; Службени војни лист 1911, с. 115.

⁴⁹ Наредба Архиепископског Сабора СБр. 101 од 30. новембра 1899. године, Зборник правила и уредаба Архиепископског Сабора православне српске цркве у Краљевини Србији (1839–1900), Београд, 1900, с. 77.

⁵⁰ Митрополит Михаило, Православна проповед, Београд, 1897, с. 605.

⁵¹ Наречење Е/ПБр 2970; Службени војни лист 1888, стр. 806.

⁵² Наречење ЕГБр 4913; Службени војни лист 1889, с. 932–935.

Архиепископскиот събор на србската православна црква в Кралство Србија приема на 7 октомври 1895 г. решение, че в дома трябва да се държи икона на светеца покровител на семејството; Зборник правила, уредаба и наредба Архиепископског Сабора православне српске цркве у Краљевини Србији (1839–1900), Издање Архиепископског Сабора, Београд, 1900, с. 65.

⁵³ На командвацата действацата армија се полагаат пет икони на Исус Христос, пет икони на Богородица, пет икони на св. Никола и пет кандила; на Военното министерство – 13 икони на Исус Христос, 13 икони на Богородица, 13 икони на св. Никола и 13 кандила. На шаба на дивизионните области се полагаат по една икона на Исус Христос, на Богородица, на св. Никола и по едно кандило; На управлението на Военната академия – 10 икони на Исус Христос, 10 икони на Богородица, една икона на св. Никола и три кандила; на командирите на санитарните роти – по една икона на Исус Христос, Богородица, св. Никола, св. Пантелеймон, св. Врачове (св. св. безсребърници Кузма и Дамян – бел. прев.) и по едно кандило.

⁵⁴ Наречење ФБр. 3812, Зборник закона и уредаба изаших 1880. године, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1881, с. 160.

⁵⁵ Наречење министра војног генерала Јована Мишковића, Ф/Бр. 2725, Службени војни лист 1897, с. 288.

⁵⁶ Правило службе 1901. године, I део, члан 389.

⁵⁷ Наречење Ф/Бр. 329 од 30. децембра 1909. године, Службени војни лист 1897, с. 288.

⁵⁸ Наречење Е/ПНБр. 620, Службени војни лист 1884, с. 206–207.

⁵⁹ ЕБр. 7318 од 15. децембра 1894. године, Службени војни лист 1894, с. 1319.

⁶⁰ Архив Југославије, фонд Министарства вера 1919–1929, фасцикла 158.

⁶¹ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 252, фасцикла 10, документ 5/10.

⁶² Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 409, фасцикла 11, документ 5/60.

⁶³ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 252, фасцикла 10, документ 5/5. Писмото до Врховното командване е доставено на 22 мај 1916 г. чрез Генералното консулство на Кралство Србија в Солун.

⁶⁴ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 252, фасцикла 10, документ 5/4.

⁶⁵ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 252, фасцикла 10, документ 5/40.

⁶⁶ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 252, фасцикла 10, документ 5/44.

⁶⁷ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 252, фасцикла 10, документ 5/44. Акт АБ. Бр. 14461, начелника Штаба Врховне команде генерала Петра Бојовића од 12 септември 1916. године.

⁶⁸ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 280, фасцикла 3, документ 2/12.

⁶⁹ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 280, фасцикла 3, документ 2/13.

⁷⁰ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 280, фасцикла 3, документ 2/13.

⁷¹ Архив Војноисторијског института, Пописник 3, кутија 409, фасцикла 10, документ 5/30.